

ŽÁNROVÉ PODLOŽÍ MALÝCH LITERÁRNÍCH FOREM S. J. LECE

Ludvík Štěpán

Básnické dílo světoznámého polského autora STANISŁAWA JERZYHO LECE (1909-1966, vlastním jménem baron de Tusch-Letz) se rozpadá do dvou částí. Na jedné straně stojí práce lyrické,¹ na druhé aforistické a epigramatické, které nás zajímají. Podíváme-li se podrobněji z hlediska žánrového podloží i na Lecovu lyriku, nejsme na pochybách: básník přesně cítil a také ctil žánry. V lyrických verších zachovával lyrickou strukturu i v těch případech, kdy do ní významně pronikaly prvky politické a satirické, takže výsledkem je báseň lyrická, nikoli epigramatická, tedy fraška.²

Tuto skutečnost si můžeme dokumentovat na srovnání dvou miniatur:

lyrická báseň

HLÁSÍM

Hlásím:

Vypil jsem do dna

kalich hořkosti.

Co když

požádám

*o recept?*³

fraška

POVÍDEČKA

Leží ona a milenec,

vejde muž a prásk a pec.

Čert aby to, chlape, vzal:

*leží si tam dál.*⁴

¹ Reprezentované např. sbírkami básní *Barwy* (1933), *Spacer cynika* (1946), *Notatnik polowy* (1946), *Kpię i pytam o drogę* (1959), *Do Abła i Kaina* (1961), *List gończy* (1963) či sbírkami poem *Poema gotowe do skoku* (1964).

² Fraška – zde specifický, samostatný žánr polské epigramatiky.

³ *Lec, S. J.*: *Do Abła i Kaina*, in – *S. J. Lec: Utwory wybrane I. Liryka*, Kraków 1977, s. 302. Překlad L. Štěpán.

⁴ *Lec, S. J.*: *Z tysiąca i jednej fraszki*, in – *Lec, S. J.: Utwory wybrane II. Aforyzmy, fraszki*, Kraków 1977, s. 238. Překlad L. Štěpán.

Pomíňme, že první báseň postrádá rým, který je nezbytnou součástí epigramatiky. Chybí jí totiž i další charakteristické prvky tak, aby platilo: „*Fraška je malá veršová forma s jednosituačním, akčně syžetovým systémem, která žertovnou, satirickou, lyrickou či jinak specificky konkretizovanou a komický viděnou myšlenku dovede (v koncentrovaném dichotomním tvaru) k neočekávané pointě a jednoznačně celek uzavře.*“⁵ Srovnání nás nenechá na pochybách. Struktura básně *Hlásím* zůstává výsostně lyrická, byť v ní cítíme skrytou ironii a zaznamenáme elegantní, z kontextu vyplývající, nicméně překvapivou pointu. Struktura druhého miniaturního dílka ve všem odpovídá struktuře frašky.

Nechme tedy stranou Lecovu lyrickou poezii a podívejme se blíže na žánrové podloží ostatního básnickova díla. To, co Lec celý život psal, můžeme přiřadit ke dvěma charakteristickým žánrům – k již zmíněné frašce a k aforismu.

Žánrovou charakteristiku frašky jsme citovali. Aforismus je dnes žánrem, který má lapidární a hutný tvar a vícevýznamovou strukturu s originální a univerzální výpovědí. Je to: „*Stručně vyjádřená, vtipná, nezřídka ironicky zabarvená originální myšlenka nebo soud, zakládající se obvykle na srovnání, protikladu nebo rozporu; krátká, velmi pregnantní literární forma reflexivního, popřípadě satirického rázu.*“⁶

Při genetické rekognoskaci struktur epigramatických žánrových forem dojdeme k závěru, že jejich kořeny sahají k satirickému epigramu, jak jej v římské latinské etapě jeho evoluce psali **Marcus Valerius Martialis** (asi 40-104) a jak jej do Polska v období renezančního humanismu přenesl Filippo Buonaccorsi (1437-1496), známý jako **Kallimach**. Lecovi toto dědictví v toku historie zprostředkovali pochopitelně i další autoři – mj. **A. Krzycki**, **J. Kochanowski** v renezanční a **F. Faleński** a **M. Biernacki-Rodoć** koncem 19. století.

Podíváme-li se na konkrétní východiska Lecovy aforistiky, dospějeme ke všem zdrojům nám známých kultur. Vycházejí např. z žánrů známých z egyptských děl zapsaných na papyrech (sbojet), z nápisů na babylonských tabulkách, z literatury hebrejské (mašal) i ze staroindických literárních děl psaných sanskrtem. **J. Łukaszewicz** zmiňuje ještě francouzské racionalistické aforismy 17. a 18. století a německé a rakouské aforismy z přelomu 19. a 20. století.⁷

Ve struktuře žánrové formy původní satirické frašky došlo v průběhu evoluce k poměrně významným proměnám. U některých nových forem posílily vrstvy satirické, u jiných naopak reflexivní, lyrické a také filozofické. To vedlo nakonec ke vzniku *frašky lyricko-reflexivní* a *frašky filozofické*. Samozřejmě vyvstává otázka – co je potom na takové frašce humorného, žertovného?

⁵ Štěpán, L.: *Polská epigramatika*, Brno 1988, s. 74.

⁶ *Slovník literární teorie*, Praha 1977, s. 12.

⁷ Viz *Łukaszewicz, J.: Wstęp*, in – *Lec, S. J.: Utwory wybrane I. Liryka*, Kraków 1977, s. 17-18.

V tomto případě vstupuje do hry mimotextová, mimoliterární situace, která vytváří specifickou komickou konstrukci, v níž komiku nahrazuje tzv. autorská mikrofilozofie.⁸

Lec ve většině svých frašek přísně dodržuje pravidla žánru, tzn. vypráví příběh, který vyrůstá z materiálu kalamburového typu, s komickým nebo satirickým zaměřením. A to i v případě filozofické frašky, jejíž struktura od samého počátku obsahovala na jedné straně prvky výrazně satirické a reflexivní, na druhé pak už ryze filozofické, přičemž v průběhu evoluce filozofický obsah struktury nabyl převahy. Je možné namítnout, že takové frašky přece psali autoři už od renezanace. Jistě, ale teprve Lec jim dal konečný neměnný tvar a tvorba tohoto typu se stala východiskem jeho epigramatiky. Při podrobnějším pohledu zjistíme, že je to forma přechodná, protože dalším posilováním koncentričnosti a lapidárnosti výpovědi a pointy dospěl Lec k jiné žánrové formě – *k frašce aforistické*.

S pojmem aforismus se můžeme setkat nejdříve v historii medicíny (díky Hippokratovi), později toto označení přejaly další disciplíny jako pojmenování v instrumentáři vědeckého názvosloví. Teprve mnohem později znamenal aforismus krátký literární útvar, jehož obsahem se často stávaly různé impresy, citáty, myšlenky a poznámky. Dnes má aforismus jasnou strukturu a autonomní charakter. Je to žánr s lapidárním tvarem, vícevýznamovostí obsahu a originalitou a univerzalitou výpovědi. V prvním autorském plánu plní poznávací a moralizační funkce, ale v jeho podtextu hluboko tkví situační komično a ironie pohledu. U Lece je tento pohled totožný s jeho filozofií (*filozofický aforismus*) či s jeho poetikou (*lyrický aforismus*), ale struktura žánru je mnohdy nasycena i prvky satirickými (*satirický aforismus*).

Proč tedy Lec užívá na jedné straně **veršovou formu** (fraška) a na druhé se uchyluje k **formě prozaické** (aforismus), když v podstatě mu jde stále o totéž?

Vyplývá to především z konkrétního uplatnění funkce komična v jeho díle. Komično je relativně stálá estetická kategorie, jejíž účinek je však závislý na postoji (kladném nebo záporném), jaký autor k zobrazované skutečnosti zaujímá (humor, satira, parodie, grotesno, absurdno atd.). A také, jakou formou (epigram, fraška, aforismus, anekdota, facetie atd.) toto komično prezentuje.

⁸ Jan Trzynadlowski poznamenává, že takováto fraška je „czymś, co w szerszych socjologicznych aspektach komizmu (jako formy zachowania się indywidualnego i społecznego) można określić mianem werbalno-pojęciowego opanowania rzeczywistości (intelektualne panowanie nad przytłażającą człowieka materią).“ Viz – Trzynadlowski, J.: *Małe formy literackie*, Wrocław 1977, s. 36.

Výsledný účinek do značné míry podmiňuje i forma zápisu – veršová nebo prozaická, a mimoliterární významový kontext.

Žánrové spektrum literární i mimoliterární (především folklórní) tradice obsahuje minimálně tři dílčí *mimoliterární významové kontexty*: *didakticko-morální*, *filozoficko-myšlenkový (sentenční)* a *satiricko-expressivní*. K nim potom můžeme přiřazovat konstrukce jednotlivých malých literárních forem – k prvnímu kontextu např. *bajku*, ke druhému *sentenci* a *aforismus* a ke třetímu *epigram* a *frašku*. Nás – v souvislosti s právě analyzovaným Lecovým dílem, zajímá aforismus a fraška. Aforismus, jak jsme uvedli, vychází z filozoficko-myšlenkového (sentečního) kontextu. Satirická fraška (i epigram) zase ze satiricko-expressivního, ale – filozofická a aforistická fraška (i epigram) ze sentenčního. Přičemž Lecova aforistika obsahuje do jisté míry struktury typických kontextových žánrů: přísloví, citátu, sentence, gnómy a maximy (i když maxima je zároveň formou konsituacní).

Jakým způsobem pronikají do Lecových frašek a aforismů struktury jiných žánrů? Vezměme např. *přísloví*. Jeho významová vrstva obsahuje vlastnosti jako metaforičnost, alegorie, fantazie, didaktičnost, obecnost a stálost. Dominující je metaforičnost a alegoričnost. Alegoričnost se projevuje v ambivaletnosti žánru, přičemž první rovinou je doslovný význam, druhou pak význam alegorický. J. Krzyzanowski v této souvislosti připomíná, že při posunu významu je důležitější posun strukturní než významový: „*Než metafory slovní, jsou v příslovích důležitější metafory strukturní, které se objevují všude tam, kde je abstraktní jev zobrazen situacemi nebo konkrétními postavami a kde jde o něco jiného než oznamuje jejich jazykový význam, tedy o charakter alegorický.*“⁹ U většiny Lecových frašek jde o transformaci proverbských významů, tzn. jejich metaforičnosti a alegoričnosti do nové struktury. Lec však tyto významy nepřevádí v původním tvaru, ale ve formě aforistické myšlenky a nově vznikající konstrukci posiluje komickou situací. Přičemž aforistická vrstva je v nové struktuře výrazná.

Přesvědčit se o tom můžeme na konkrétním příkladu:

O HŘÍCHU A CTNOSTI

Běhat celý život mezi hříchem a ctností pěšky

je úkol nadmíru těžký.

Proto lidé, ne však bez žalu,

zůstávají v jednom ze dvou přístavů.¹⁰

⁹ Krzyzanowski, J.: Dzieje przysłowia polskiego w toku pięciu wieków, in – Nowa księga przysłów polskich, Warszawa 1964, s. XV-XVI.

¹⁰ Lec, S. J.: Tisíc a jedna fraška. Překlad L. Štěpán, Praha 1984, s. 86.

Podobně probíhá transformace struktur **maximy** či **sentence** do **frašky**, i když směr je v rovině lexikální a funkcionální opačný než u přísloví – přísloví v rovině lexikální směřuje ke konkrétnosti, maxima k obecnosti; funkcionální rovinu přísloví tvoří konkrétní výpověď, maximy výpověď obecná. Z tohoto důvodu jsou důležité tematické zdroje Lecových frašek a aforismů, které rovněž obsahují řadu žánrů, jejichž prvky pronikly do jejich struktury. Příkladně obecné inspirace, jak jsme uvedli, jsou judaismus a židovská filozofie, zejména biblická aforistika, konkrétně talmudické postuláty a židovské moudrosti, k inspiračním zdrojům musíme samozřejmě přičíst antiku, tedy antickou mytologii, křesťanství, tzn. tvorbu v rámci tzv. středomořské kultury, a domácí tradici.

V Lecově epigramatice a aforistice se inspirační zdroje v rovině obecné projevují především filozofickou orientací a tematikou, v konkrétní výpovědi pak častými *vnitřními aluzemi* (na tak malé ploše, jaké fraška a aforismus představují, citovat přímo nelze), které se do výsledné struktury transformují. Příkladů je mnoho, snad jen několik typických vnitřních aluzí antických, židovských a křesťanských:

ve frašce

DŘÍVE A DNES

*Zlatým deštěm se Zeus stal,
aby si Danaé v osamění vzal.
Dnes je bohyně láskou jata
teprve po deštičku zlata.*

INFORMACE

*Žili Sem a Jáfet. Cháma se to netýká.
Žije pod pseudonymem antisemita.*

POKROK

*Jak dlouho nežije Ježíš a Herodes král?
Dnes by si Pilát ruce ve svěcené vodě umýval.*

v aforismu

Nedivte se, že když se Psyché podrobí psychoanalýze, okamžitě se objeví Erós.

Babylónskou věž stavěli ze slov. Na ně se také hanebně rozpadla.

Racionalizace: kadidlo, které je zároveň kouřovou clonou.¹¹

¹¹ Lec, S. J.: Tisíc a jedna fraška, op. cit., s. 23, 44, 86 a 28, 82, 27.

Transformace vnitřních aluzí do konečné struktury frašky nebo aforismu charakterizují Lecovo myšlení a konvence ve vztahu k tradici a historii. Nejčitelnější jsou parodie a ironie výchozího zdroje, následná stylizace na bázi jazykové hry a ingerence prostředků, které známe z prózy a publicistiky. Výsledkem je integrace a syntéza použitých prvků a totalizace tvaru.

Z toho, co jsme až dosud o frašce a aforismu uvedli, je zřejmé, že jde o blízké žánry. Na první pohled se zdá, že jediným rozdílem je *opozice formy: veršová – prozaická*. Jde ovšem o blízkost zdánlivou: stačí porovnat definice obou žánrů a uvědomit si jejich základní pozici – fraška směřuje ke konkrétnu, aforismus naopak, stejně jako epigram, k obecnému. Navíc by takové chápání hraničních žánrů bylo do značné míry zjednodušením. Rozdíly vyplynou ze srovnání na konkrétních příkladech (abychom konfrontaci zvýraznili, rozložíme i aforismus do dvou řádků-veršů):

fraška

Z PORTRÉTŮ SPISOVATELŮ

Toto by měl mít napsáno na hrobě:

Hledal vždy pravdu – jenom ne o sobě.

aforismus

*Umění kvete v místě,
kde bylo zraněno.¹²*

Pomineme-li vnitřní strukturu obou miniatur (ty jsou odlišné u frašky i aforismu, ale také u lyrické básně, za niž bychom mohli versologicky zapsaný aforismus považovat), ze srovnání je zřejmé, že ve druhém příkladu chybí zdánlivě pouze rým. Dokumentuje to fakt, že pro frašku (a epigramatiku vůbec) je veršová forma velice důležitá – stabilizuje totiž myšlenkový obsah formy a zároveň dává žánru dodatečnou hodnotu. Další rozdíly uvádí J. Trzynadlowski, když tvrdí, že veršová forma je v tomto případě osobitým nástrojem, který zobrazované myšlenky, postřehy, prožitky a situace „*zbásňuje a činí neobvyklými*“, a zároveň „*zmírňuje drastičnost, dělá méně banální průměrnost a dodává vtip všednosti*“.¹³

Naopak, oba žánry jsou si blízké – u Lece výrazně – zobrazovanou tematikou, autorskou koncepcí, významovým kontextem, užíváním antitez a mnohých prvků formální struktury, která je v obou případech dynamická. Významné je i užívání kontrastu, jak je to obvyklé u přísloví. Genetickou příbuznost žánrů

¹² Lec, S. J.: Tisíc a jedna fraška, op. cit., s. 99, 79.

¹³ Viz Trzynadlowski, J.: Male formy literackie, op. cit., s. 43.

v tomto smyslu můžeme zjistit opět srovnáním, při němž se nabízí použít, jako při srovnání předchozím, rozlomení prozaického textu do veršů (lidového přísloví a aforismu a frašky S. J. Lece):

přísloví

*Jaký pán,
takový krám.*

aforismus

*Až ztratím vtíp,
nazvou mě filozofem.*

fraška

JEDNODUCHÁ MATEMATIKA
*Kdo složí hold,
dostane žold.¹⁴*

Srovnání je o to zřetelnější, že texty přísloví a frašky obohacují rýmy, aforismus zase (v této grafické podobě) vytváří iluzi nerýmované básně. Prezentované příklady zároveň dokumentují, jak na uměleckou tvorbu působí struktury a prvky (tematické i formální) materiálu z lidového podloží a (v konkrétním případě u Lece) jak v různých žánrech probíhá při kompozici celku vzájemná emanace některých vrstev struktury. Čistě formálně vzato: citovaná fraška připomíná adverbialní kompozici a uvedený aforismus svou konstrukcí frašku. A pokud jde o strukturu, je podobná, ne však identická. Navíc – aforismus mří ke zobecnění, fraška ke specifické konkretizaci a přísloví (podobně jako maxima) se ocitá v pozici citátu a argumentu.

Formální oscilace mezi žánrovými formami se v Lecově díle projevují nejen u frašky, aforismu a přísloví. K zajímavým přeskupováním struktury dochází např. u tzv. **smutné frašky a veselého epitafu**. Pro snazší orientaci si opět uveďme příklady:

veselý epitaf

EPITAF CHUDÁKA
*Tady neleží nikdo,
neboť měl špatné bydlo.*

smutná fraška

HROB BÁSNÍKA
*Hrob celý v smutku
a na něm keřík plané růže.*

¹⁴ Lec, S. J.: Tisíc a jedna fraška, op. cit., s. 62, 64.

Trus na náhrobku.

*To nic. Kdo za slavíky může!*¹⁵

Veselý epitaf je žánrovou formou, která se v průběhu evoluce zbabila vážného funerálního ladění a do jejíž struktury pronikl specifický druh komična. Vyšla z původně inskripčního epitafu, ale už v renezanci se stala útvarem literárním a dostala humorné ladění, zejména v překvapivé pointě, která vtípem kontrastuje se zdánlivě vážně laděným předchozím textem.¹⁶ Jinak struktura takovéto miniatury nese všechny znaky frašky, tzn. že veselý epitaf není žánrovou formou epitafu (ten je samostatným žánrem v rámci epigramatické kategorie), ale frašky.

Smutná fraška¹⁷ vychází také z reflexivního materiálu a typově je založena na podobném kontrastu charakteru žánru a obsahu díla. Prima facie bychom ji mohli zařadit k *reflexivně lyrickým fraškám*. Nebýt melancholického vyznění a jiného typu komična v pointě. Ty vyvěrají z genetického pozadí žánru, z něhož smutná fraška vyšla, konkrétně z právě zmíněného epitafu. Přes všechny odlišnosti má smutná fraška strukturu vtípu a řídí se analogickými, možná identickými zákonitostmi. Vychází však ze sentenčního tvaru (jako aforismus), ale jeho významová složka nemíří, jak bychom čekali ke zobecnění (jako epigram), nýbrž k situační konkretizaci (jako fraška).¹⁸ Není tedy žánrovou formou epitafu, ale – stejně jako veselý epitaf – frašky.

Lec, tak jako řada autorů postmoderních, užíval mnohdy žánrové označení s prázdným sémantickým obsahem. Šlo mu o využití popularity některých žánrů, např. *bajky*. Ta během svého vývoje projevila nevidanou životnost a stala se pro autory vděčnou formou (bajky, byť jiné než tradiční, se píší dodnes). Bajka je narační struktura, vnitřně inklinující k frašce, jejíž závěrečné poslání můžeme funkcionálně přirovnat k pointě frašky.

BAJKA O SOJCE A PUŠCE

Zachtělo se sojce

dát svou přízeň dvojce.

Skamarádily se šíleně.

*Visí teď spolu na stěně.*¹⁹

¹⁵ Lec, S. J.: Tisíc a jedna fraška, op. cit., s. 78, 77.

¹⁶ Viz Trzynałowski, J.: Male formy literackie, op. cit., s. 44-51.

¹⁷ J. Trzynałowski ji nazývá vážná (poważna) a do polské literatury tuto žánrovou formu uvedl Jan Kochanowski.

¹⁸ Viz závěry J. Trzynałowského, který se smutnou fraškou nejvíce zabýval (a je také autorem jejího pojmenování), in – Male formy literackie, op. cit., s. 44-51.

¹⁹ Lec, S. J.: Tisíc a jedna fraška, op. cit., s. 12.

To je příklad Lecovy frašky, která nese v titulu označení bajka. Lec bajky nepsal, ale komponoval frašky, které bajky v něčem připomínaly. Čtenáři v titulu signalizoval, že má očekávat bajku, i když výsledný tvar byl jiný, v tomto konkrétním případě epigramatické čtyřverší s výraznou aforistickou pointou. Lec záměrně navázal na bajky, které psal ve dvacátých letech 20. století Jan Lemaňski, jenž obnovil tehdy téměř skomírající klasický žánr, zbavil jej laciného moralizátorství a dal mu nový obsah a sevřenější formu. Lec vytvořil půdorys pseudobajky, aby mohl vyprávět anekdoty, kousavé či satirické mikropříběhy a pointou dospěl k frašce. Vznikla tak varianta žánru, která obsahuje všechny složky epigramatiky, ale vnitřní sémantickou strukturou se blíží žertovné či humorné bajce.